

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 26–40

doi 10.15421/26200103

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 338.27:061:63 (477.53):338.436.33 (477) (091)

Галузеві ініціативи Полтавського товариства сільського господарства (1865–1920 рр.) в аграрному секторі країни

В. А. Вергунов

доктор сільськогосподарських наук,

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0002–5476–4845

Researcher ID: H-1636–2018

dnsqb_uaan@ukr.net

*Національна наукова
сільськогосподарська бібліотека,
вул. Героїв Оборони, 10,
м. Київ, Україна, 03127*

Анотація. *Мета статті* – аналіз практичного впровадження Полтавським товариством сільського господарства ряду інновацій в аграрній галузі та визначення історичної ролі осередку для розвитку галузевого дослідництва. *Методи дослідження:* аналіз, синтез і критика документальних джерел; історико-типологічний, історико-системний. *Основні результати:* доведено, що функціонування Полтавського товариства сільського господарства протягом 1865–1920 рр. стало справжнім феноменом галузевої дослідної справи й аграрного сектору країни загалом. Воно було фундатором становлення та розвитку вітчизняної аграрної науки, галузевого дослідництва, виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, вирощування зернових культур, ряду інновацій у тваринництві тощо. Інновації членів Товариства сприяли розквіту підприємництва,

змушували покращувати і вдосконалювати сільськогосподарську техніку, опановувати нові прогресивні форми господарювання. Товариство перетворилося на центр розвитку наукових досліджень в агрономії, ставши ініціатором порайонного вивчення сільського господарства держави. Сільськогосподарські дослідні установи, ним засновані, виконували роль посередницької ланки між наукою та практикою. Прогресивні ініціативи цього галузевого осередку щодо збільшення продуктивності вітчизняних полів і ферм знаходили практичне застосування не лише в Полтавському регіоні, а й по всій країні. Існування Товариства, по суті, кардинально вплинуло на подальший розвиток аграрного сектору Російської імперії. Окрім того, Товариство має вагомні заслуги у просвітницькій діяльності, створенні соціальної інфраструктури на селі у вигляді спеціалізованих освітніх закладів, галузевих дослідницьких інституцій, бібліотек та музеїв. *Практичне значення* вивчення діяльності Полтавського товариства сільського господарства полягає в можливостях використання його досвіду в роботі офіційно відновленого осередку, яке має взяти на себе історичну місію реформування системи науково-освітнього забезпечення ведення агропромислового виробництва відповідно до запитів регіону, поєднання кооперативної практики з галузевою наукою тощо. *Тип статті:* оглядово-узагальнювальна.

Ключові слова: Полтавське товариство сільського господарства, галузеве дослідництво, аграрний сектор, галузеві інновації, сільське господарство.

Надійшла до редколегії 21.02. 2020

Прорецензована 01.04.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 26–40

doi 10.15421/26200103

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 338.27:061:63(477.53):338.436.33(477)(091)

Отраслевые инициативы Полтавского общества сельского хозяйства (1865–1920 гг.) в аграрном секторе страны

В. А. Вергунов

доктор сельскохозяйственных наук,
 доктор исторических наук, профессор
 ORCID: 0000–0002–5476–4845
 Researcher ID: H-1636–2018
 dnsbg_uaan@ukr.net

*Национальная научная
 сельскохозяйственная библиотека,
 ул. Героев Оборона, 10, г. Киев,
 Украина, 03127*

Аннотация. *Цель статьи* – анализ практического внедрения Полтавским обществом сельского хозяйства ряда инноваций в аграрной отрасли и определение исторической роли организации для развития отраслевых исследований. *Методы исследования:* анализ, синтез и критика документальных источников; историко-типологический, историко-системный. *Основные результаты:* доказано, что функционирование Полтавского общества сельского хозяйства в течение 1865–1920 гг. стало настоящим феноменом отраслевого исследовательского дела и аграрного сектора страны в целом. Оно было основателем становления и развития отечественной аграрной науки, отраслевых исследований, производства экологически чистой сельскохозяйственной продукции, выращивания зерновых культур, ряда инноваций в животноводстве и др. Инновации членов Общества способствовали расцвету предпринимательства, заставляли улучшать

и совершенствовать сельскохозяйственную технику, осваивать новые прогрессивные формы ведения хозяйств. Общество превратилось в центр развития научных исследований в агрономии, став инициатором порайонного изучения сельского хозяйства страны. Сельскохозяйственные исследовательские учреждения, им основанные, выполняли роль посреднического звена между наукой и практикой. Прогрессивные инициативы данного отраслевого объединения по увеличению производительности отечественных полей и ферм находили практическое применение не только в Полтавском регионе, но и по всей стране. Существование Общества, по сути, кардинально повлияло на дальнейшее развитие аграрного сектора Российской империи. Кроме того, Общество имеет весомые заслуги в просветительской деятельности, создании социальной инфраструктуры на селе в виде специализированных образовательных учреждений, отраслевых исследовательских институтов, библиотек и музеев. *Практическое значение* изучения деятельности Полтавского общества сельского хозяйства заключается в возможности использования его опыта в работе официально возобновленного объединения, которое должно взять на себя историческую миссию реформирования системы научно-образовательного обеспечения ведения агропромышленного производства в соответствии с запросами региона, сочетание кооперативной практики с отраслевой наукой и т. п. *Тип статьи:* обзорно-обобщающая.

Ключевые слова: Полтавское общество сельского хозяйства, отраслевое исследовательское дело, аграрный сектор, отраслевые инновации, сельское хозяйство.

Поступила в редколлегию 21.02.2020

Прорецензирована 01.04.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

LCC S419–482.269.U38

Branch initiative of Poltava Agricultural Society (1865–1920) in the agricultural sector of the country

V.A. Verhunov

Sc. D. (Agriculture, History), Professor

ORCID: 0000–0002–5476–4845

Researcher ID: H-1636–2018

dnsqb_uaan@ukr.net

*National Scientific Agricultural Library,
10 Heroiv Oborony street, Kyiv, Ukraine, 03127*

Abstract. *The aim* of the article is to analyze the practical implementation of a number of innovations in the agricultural sector by Poltava Agricultural Society and to determine the historical role of the center for the development of sectoral research. *Research methods:* analysis, synthesis and critique of documentary sources; historical-typological, historical-systemic. *Main results:* It is proved that functioning of Poltava Agricultural Society during 1865–1920 became a real phenomenon of sectoral research work and the agrarian sector of the country as a whole. It was the founder of the formation and development of domestic agrarian science, sectoral research, production of environmentally friendly agricultural products, growing cereals, a number of innovations in animal husbandry and more. Innovations of the members of the Society contributed to the prosperity of entrepreneurship,

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 26–40

doi 10.15421/26200103

<http://www.uha.dp.ua>

forced to improve agricultural machinery, to acquire new progressive forms of business. The Society became a center for the development of scientific research in agronomy, initiating the regional study of agriculture of the state. The agricultural research institutions organized by it acted as intermediaries between science and practice. The progressive initiatives of this branch to increase the productivity of domestic fields and farms found practical application not only in Poltava region but also throughout the country. The existence of the Society, in fact, significantly influenced the further development of the agricultural sector of the Russian Empire. In addition, the Society has significant merits in educational activities, the creation of social infrastructure in the countryside in the form of specialized educational institutions, sectoral research institutions, libraries and museums. *The practical significance.* Studying the activities of Poltava Society of Agriculture gives the possibility of using its experience in the work of officially restored unit, which should take on the historical mission of reforming the system of scientific and educational support of agro-industrial production in accordance with the requirements of the region, the combination of cooperative practice and industry science. *Article type:* overview.

Keywords: Poltava Agricultural Society, sectoral research, agrarian sector, sectoral innovations, agriculture

Received 21.02.2020

Reviewed 01.04.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. На сьогодні в українському суспільстві спостерігається чітка тенденція щодо розширення функцій громадських організацій загалом та удосконалення системи управління аграрним сектором економіки зокрема. Наразі такі трансформації здійснюються шляхом делегування функцій громадським організаціям (децентралізації); дерегуляції – усунення адміністративних бар'єрів; розвитку саморегулювання – посилення ролі громадських організацій товаровиробників унаслідок відмови держави від певних функцій, передання останньої права товаровиробникам самостійно здійснювати контроль (дотримання технічних умов, технологій, якості продукції) не лише з точки зору корупційної складової, а й професійної етики та відповідальності. Окремим пріоритетним напрямом залишається стимулювання процесу розширення наукових досліджень за рахунок громадських організацій.

Вважаємо, що подібна схема вже була ефективно апробована, починаючи з другої половини XIX ст., коли в Україні відбувався процес становлення галузевого дослідництва та формування його науково-організаційних структур, ключову роль у чому відіграли сільськогосподарські товариства як одна з форм галузевих асоціацій, що виникали з ініціативи приватних осіб та діяли на принципах самоврядування та самоорганізації. Сільськогосподарські товариства другої половини XIX – початку XX ст. в більшості, як одні з видів галузевих кооперативів, тим не менше, забезпечували широкий діапазон форм діяльності, спрямованих на поширення найновіших агроекономічних знань, передової техніки, обслуговування потреб селян і великих землевласників. Вони фактично виконували ключову роль у модернізації аграрної сфери країни; виступали флагманами введення галузевих інновацій; надавали інфраструктурні, маркетингові, координаційні, інформаційно-консультаційні та інші послуги з просування продукції на аграрному ринку; накопичували «соціальний капітал» у формі підприємницької ініціативи, довіри споживачів, ділової репутації тощо. Виходячи з цього, перед науковцями та представниками аграрної сфери стоять завдання усебічного вивчення та використання досвіду роботи вказаних творчих об'єднань у сучасних умовах розвитку агропромислового комплексу, агрокультури та галузевої науково-дослідної справи.

Однією з таких самоврядних професійних асоціацій було Полтавське товариство сільського господарства (1865–1920 рр.), засноване за участю місцевої громадської ініціативи, – унікальне за своєю суттю й, особливо генерувальними здобутками не лише для аграрних потреб сучасних українських зе-

мель, а й збереження генетичної ідентифікації нації, піднесення культурно-просвітницького рівня регіону шляхом створення на селі дієвої інфраструктури у вигляді спеціалізованих освітніх закладів, галузевих дослідних станцій та полів, проведення сільськогосподарських виставок і ярмарків, організації виходу у світ періодичних видань, науково-популярних брошур, створення мережі метеостанцій, бібліотек, музеїв, лікарень, ветеринарних пунктів, статистичних бюро тощо. Товариство виступало організатором і лідером сільськогосподарської галузі однієї з найпотужніших у хліборобському відношенні губерній як Російської імперії, так згодом і незалежної Української держави. Його діяльність має важливе історичне значення як у сенсі піднесення рівня вітчизняного сільського господарства, так і в сенсі загального розвитку тогочасного суспільства, зміцнення його культурно-освітнього потенціалу, збереження національної самоідентичності. Крім того, Товариство зробило суттєвий вклад у розвиток наукових досліджень, виступивши прикладом успішного втілення досвіду в науково-виробничу складову аграрництва.

Офіційно відновлене 18 вересня 2015 р. під головуванням С. С. Антонця Полтавське товариство сільського господарства має взяти на себе історичну місію реформування системи науково-освітнього забезпечення ведення агропромислового виробництва відповідно до запитів регіону та умов децентралізації, з використанням підходів, апробованих у часовому контексті, через поєднання державного (Полтавська дослідна станція), освітнього (Полтавська державна аграрна академія) та приватного (ПП «Агроекологія») секторів. Досвід розумного та збалансованого поєднання кооперативної практики з новітньою галузевою наукою в діяльності відновленого Товариства має стати запорукою об'єднання товаровиробників сільськогосподарської продукції різних форм власності на землю заради єдиної мети – зробити регіон прибутковим через виробництво продукції органічного землеробства і, як наслідок, стати привабливим як для інновацій, так і для іноземних інвестицій.

У 2015 р. на державному рівні відбулося відзначення 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства: представлено виставкові експозиції у Краєзнавчому музеї ім. Василя Кричевського, відкрито пам'ятний знак на території Полтавської державної аграрної академії, видано унікальний збірник документів «Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань)» у трьох томах (Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань із 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.), 2015 а; Полтавське товариство сільського господарства (журнали засі-

дань 315 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.), 2015 b; Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань 315 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.), 2015 c; Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань 33 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.), 2015 d; Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань 314 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.), 2015 e). Унікальність цього збірника полягає, перш за все, у віднайденні, систематизації та оприлюдненні величезної кількості протоколів засідань Товариства, повне зібрання яких відсутнє не тільки у фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН – галузевому депозитарії сільськогосподарської та лісотехнічної літератури, а й інших провідних наукових бібліотеках не лише України, а й Російської Федерації. Збірник документів допоможе усім зацікавленим об'єктивно відновити історичну палітру функціонування вітчизняного аграрного сектору другої половини XIX – початку XX ст. через призму діяльності Полтавського товариства сільського господарства, подивитися на роботу осередку повноконтекстно, збалансовано, як на своєрідний феномен тогочасного галузевого дослідництва та ефективний приклад втілення аграрних інновацій на місцях. Усебічне використання документів цього збірника при вивченні історії Товариства зокрема й сільського господарства країни кінця XIX – початку XX ст. загалом є необхідною умовою подальших поглиблених досліджень.

Історіографія. На сьогодні історіографія питання представлена рядом публікацій як імперського, так і сучасного періодів (радянський період збідений на дослідження цієї теми). Окремі аспекти аграрного сектору економіки Російської імперії, зокрема, щодо організації сільськогосподарських установ Полтавської губернії (у тому числі Полтавського дослідного поля) подавалися у публікаціях В. Фурдуєва (Фурдуев, В., 1882), М. Сосницького й С. Велецького (Сосницкий, М., Велецкий, С., 1897); друкувалися ювілейні видання з історичним оглядом діяльності Полтавського товариства сільського господарства (Пятьдесятлетие Полтавского общества сельского хозяйства, 1915; Тихомиров, В. А., 1887). Середина 1990-х – початок 2000-х рр. відзначилися друком ряду регіональних історико-наукових праць з вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, в яких побіжно згадувалося про Полтавщину та Товариство (роботи Т. Гармаш, Н. Коваленко, С. Коваленко, О. Михайлюка, О. Сайка, Н. Чайки, та ін.) (Гармаш, Т. П., 2009; Коваленко, Н. П., 1997; Коваленко, С. Д., 2002; Михайлюк, О. І., 2001; Сайко, О. В., 2000; Чайка, Н. Г., 2004). Інформація про Товариство подавалася у публікаціях О. Бондаренко, М. Лисенка, В. Нагаєвича, В. Самородова, М. Опари, Н. Опари,

В. Савчука та О. Єліної, М. Якименка (Бондаренко, О. М., 2009; Лисенко, М. С., 2015; Нагаєвич, В. М., Самородов, В. М., 2005; Опара, М. М., Опара, Н. М., 2009; Елина, О. Ю., 2012; Савчук, В. С., Елина, О. Ю., 1998; Якименко, М. А., Нагаєвич, В. М., 2007; Якименко, М. А., 2009). Окремо слід виділити монографічне дослідження В. Самородова та С. Кигим, яке побачило світ до 150-ї річниці існування галузевого осередка (Самородов, В. М., Кигим, С. М., 2015). Вперше комплексне всебічне вивчення історії та досвіду діяльності Полтавського товариства сільського господарства зроблено в ряді авторських публікацій (Вергунов, В., 2009 а; Вергунов, В. А., 2015 а; Вергунов, В. А., 2014; Вергунов, В. А., 2009 b; Вергунов, В. А., 2015 b; Вергунов, В. А., 2018 а; Вергунов, В. А., 2018 b; Вергунов, В. А., Коваленко, Н. П., Сайко, О. В. 1998).

Мета дослідження – залишивши поза межами висвітлення питання утворення, структури, кадрового складу, фінансування, напрямів діяльності Полтавського товариства сільського господарства, адже вказані аспекти детально проаналізовані в ряді інших авторських публікацій, зацентруємося на практичних заходах упровадження ним ряду інновацій в аграрній галузі та історичній ролі осередка для розвитку галузевого дослідництва.

Виклад основного матеріалу та результати. Полтавське товариство сільського господарства стало центром подальшого розвитку галузевого дослідництва не тільки в регіоні, а й по всій країні. Серед його найґрунтовніших ініціатив, визнаних цивілізованим світом, виділяють заснування Полтавського дослідного поля (1884 р.), з появою якого з'явилася нова складова культури нації та сучасного природознавства – сільськогосподарська дослідна справа як організація. Ще у 1860-х рр. з ініціативою заснування в губернії дослідної установи, яка б сприяла розвитку економіки регіону, виступив секретар Товариства Ф. І. Гейдук. Спочатку «гаряча і переконлива проповідь поважного професора» А. Є. Зайкевича щодо необхідності дослідних полів мала наслідком створення у 1880 р. такого поля у приватному господарстві, що стимулювало й полтавських земців. У 1881 р. спільна діяльність земств Півдня Російської імперії з боротьби зі шкідниками рослин, серед яких найбільше на той час дошкуляв хлібний жук (кузька), призвела до виникнення такої форми їхнього співробітництва, як з'їзди представників земств південних губерній для боротьби зі шкідниками сільського господарства. І вже у 1881 р. на особливій нараді представників земств, скликаній в Одесі для обговорення питання про хлібного жука, була висловлена думка про необхідність організації дослідної сільськогосподарської станції.

Подальша спільна наполеглива діяльність Полтавського сільськогосподарського товариства і Полтавського земства з обґрунтування перед владними структурами важливості створення дослідного поля, з розробки фінансових умов організації цього поля, які б влаштовували і місцеве самоуправління, і державну владу, привела до позитивного результату, який відкрив нову епоху у вітчизняній сільськогосподарській дослідній справі. Ініціативи Товариства і земств стали потужним стимулом, важливим чинником створення Полтавського дослідного поля як підґрунтя майбутньої Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції ім. М. І. Вавилова (Історія освіти, науки і техніки в Україні: зб. доп. ..., 2015, с. 41, 42, 43). Остання – найстаріша науково-дослідна установа сільськогосподарського спрямування в Україні – бере свій початок із Полтавського дослідного поля, заснованого з ініціативи членів Полтавського товариства сільського господарства. В контексті зазначеного переконаний, що система повноцінних обласних сільськогосподарських дослідних станцій, які чудово себе зарекомендували до подій 1917 р. у системі приватної власності на землю, а також у 70–80-х рр. минулого століття при колективному веденні господарювання, потребує відродження в сучасних умовах господарювання.

Внесок професора А. Є. Зайкевича в ініціативні розробки Товариства полягав також у складанні разом з іншими членами об'єднання (В. В. Докучаєвим, О. О. Ізмаїльським, Д. К. Квіткою, І. А. Стебутом, Б. П. Черепакіним) першої програми польових досліджень Полтавського дослідного поля на 1886–1896 рр. До програми досліджень було включено визнання ефективності агротехніки вирощування кукурудзи і картоплі, урожайності різних їхніх сортів, а також озимої пшениці. Вперше започатковано один з унікальних дослідів у світі з беззмінного вирощування озимого жита, що продовжується і дотепер. Значну увагу вчені приділили застосуванню органічних та мінеральних добрив і обробітку ґрунту у сівозмінах із впровадженням різних видів пару: чорного неудобреного, зеленого неудобреного, зеленого удобреного та зайнятого кормовими культурами для ґрунтово-кліматичних умов Полтавської губернії (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 62). За активної участі А. Є. Зайкевича у 1916 р. організовано першу дослідну станцію з культури лікарських рослин у м. Лубни, яка існує і нині; завдяки діяльності вченого м'ята стала однією з найважливіших ефіроолійних рослин, а виготовлення м'ятного масла – важливою галуззю сільськогосподарської промисловості на Полтавщині й Харківщині

(Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 63).

Товариство шукало нові методи ведення сільського господарства, які б забезпечували високу прибутковість у пореформений період, за нових економічних умов розвитку переробної промисловості та всезростальному попиті на сільськогосподарську продукцію. Члени об'єднання здійснювали описи й дослідження зразкових економій, пропагували їхній передовий досвід у техніці та методах господарювання. Першим значущим питанням, порушеним 1 жовтня 1866 р., стало з'ясування, «... яким чином і якими засобами було б можливо покращити теперішній стан ветеринарії у губернії...». Йшлося про пошук шляхів боротьби з чумою великої рогатої худоби з урахуванням передового іноземного досвіду. Крім того, члени Товариства наполягали на необхідності правильної оцінки землі як «...єдиного засобу рівномірного і справедливого розподілу поземельного податку». Також були розглянуті питання про оренду землі, земське конярство, тютюнове виробництво (особливо щодо акцизного збору), проєкт про лісоохоронну білетну систему та інші, не менш важливі.

Слід згадати про ініціативу членів Полтавського товариства сільського господарства, що активно почала реалізовуватися в регіоні, – широке запровадження культури озимого та ярого ріпака, як зазначав землевласник Пирятинського повіту Еспер Волховський, в умовах, коли «...дорощенча робочих рук, при закритті більшості винокурних заводів, і при чималих поземельних податках, вирощування колосових хлібів не винагороджувалося прикладеною до них працею...». Надавши на основі власних досліджень обґрунтування переваг вирощування ріпака перед льоном і коноплями, він ще 150 років тому довів, що рапс є «...одним із головних джерел прибутку із землі...» (Вергунов, В. А., 2015 б, с. 19–20).

Величезних організаційних здобутків Полтавське товариство сільського господарства досягло за роки президентства (з 5 серпня 1879 до 12 грудня 1887 р.) дійсного статського радника А. І. Заборинського. У цей період проводилися систематичні широкомасштабні статистичні, геологічні та ґрунтові розвідки на Полтавщині, результати яких не втратили своєї актуальності до сьогодні для моніторингових досліджень, зокрема екологів та ґрунтознавців. Професійні зібрання на проблемних з'їздах та організація цілої серії перших в історії місцевих громад повітових ярмаркових сільськогосподарських виставок стали справжнім явищем для свого часу та сприяли освіченості всіх зацікавлених, хто займався сільським господарством, у першу чергу на новітній науковій основі. Тільки

протягом 1879–1895 рр. під егідою Товариства проведено 37 різноманітних виставок: 9 губернських, 27 ярмаркових, 1 сільська (Вергунов, В. А., 2015 б, с. 25). А. І. Заборінський є також ініціатором видання «Периодического листка для сельских хозяев» (1878 р.), відкриття при Полтавському товаристві сільського господарства метеорологічної станції (1883 р.), складання «Исторической записки» про 20-річну діяльність Товариства (1886 р.) (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 60).

На долю перших співробітників Полтавського дослідного поля випало складне завдання: – довести, що польовий дослід не менш цінний і достовірний, ніж лабораторно-вегетаційні дослідження, а також відпрацювати основні елементи методики його введення. Основним ідеологом цієї відповідалної роботи став перший директор дослідного поля Б. П. Черепакін. Так у світовій галузевій науковій думці було утверджено польовий метод (експеримент) як обов'язкову умову ухвалення практичних рішень щодо доцільності впровадження, що здобуло світове визнання (Вергунов, В. А., 2015 б, с. 32). Через три роки експериментальної роботи було оприлюднено перший зведений звіт дослідного поля (1885–1887 рр.) – новаторський для вітчизняної сільськогосподарської справи, експериментально одержаний, науково-обґрунтований матеріал з агротехнічних заходів вирощування провідних сільськогосподарських культур (Історія освіти, науки і техніки в Україні: зб. доп. ..., 2015, с. 47). Пропаганда результатів перших дослідів, впровадження їх у сільськогосподарське виробництво сприяли підвищенню урожайності в Полтавській губернії. Ефективність упровадження заходів, розроблених дослідним полем, ілюструється даними 1913 р.: середній урожай зерна з гектара Полтавщини складав 13 ц, тоді як на початку робити дослідного поля він не перевищував 7 ц. (Історія освіти, науки і техніки в Україні: зб. доп. ..., 2015, с. 48).

Б. П. Черепакін за час виконання директорських обов'язків Полтавського дослідного поля та участі в роботі Товариства як почесний член разом зі своїми послідовниками встановив переваги чистого і зайнятих парів у сівозмін, ефективність вирощування багаторічних трав після різних попередників із внесенням гною та застосуванням лущення стерні та ранньої зяблевої оранки у посівах ярих і кормових культур. Великого значення учений надавав дослідженню сівозмін із вирощуванням кукурудзи на зерно, силос і зелений корм. Вчений розробив практичні рекомендації з упровадження трипільських сівозмін для місцевих селянських господарств із застосуванням весняного

рихлення пізніх парів та визначення періодів зяблевої оранки в ярому клині; застосування органічних і мінеральних добрив (фосфоритів) у посівах озимої та ярої пшениці (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 140, 141).

Члени Товариства систематично проводили спеціальні експерименти за особисті кошти при тимчасових дослідних полях та навчальних фермах. Наприклад, О. П. Величковський причетний до запровадження в країні нових агротехнічних заходів для популяризації, приміром, культури кукурудзи на зерно, розведення турецького тютюну, силосування тощо. Кн. В. О. Кудашев, один з фундаторів вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як організації та галузі знань для потреб агрономії, на полях створеного ним Кириківського дослідного поля у Кременчуцькому повіті протягом 1878–1888 рр. провів унікальні дослідження з вивчення глибини оранки, впливу органічних добрив і термінів обробітки пару. Він першим у вітчизняній галузевій науці змінив наявні погляди щодо глибини обробітки ґрунту під озимину й експериментально довів переваги мілкої обробітки ґрунту як ефективного способу збереження ґрунтової вологи. Князь першим у вітчизняній та світовій агрономічній практиці підійшов до вирішення питання про вплив часу обробітки на врожай (і збереження вологи) на підставі спеціального проведеного повноцінного багаторічного стаціонарного польового досліді. Крім того, обґрунтував і недоліки несприятливих кліматичних умов для ведення аграрного виробництва, рекомендуючи при цьому сільським господарям не лише полегшувати доступ вологи до ґрунту, а й затримувати її там якомога довше; таємниця збереження ґрунтової вологи, на думку В. О. Кудашева, полягала у розпушуванні його поверхневого шару. В. О. Кудашев не розглядав питання нітрифікації, але запропонованими прийомами водомісткої та водозбірної обробки сприяв накопиченню нітратів, утворення яких прямо пропорційно вологості та зворотно пропорційно часу обробітки, зрозуміло, при наявності аерації ґрунту (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 86).

Всі висловлені кн. В. О. Кудашевим принципи згодом знайшли підтвердження в польових стаціонарних дослідіах на Полтавському дослідному полі, а опублікована накладом 12 тис. примірників доповідь «Про принципи збереження ґрунтової вологи при обробітку озимого поля» швидко розійшлася серед місцевих сільських господарів, ставши бібліографічним раритетом. Іншими корисними справами В. О. Кудашева для потреб галузевого дослідництва стали публікація серії статей учено-

го щодо використання кукурудзи як попередника озимої пшениці, вирощування сидеральних культур, застосування мульчування та угноєння полів (останнє князь вважав обов'язковою умовою господарювання не лише для підвищення продуктивності полів, а й родючості ґрунтів).

Особливе місце в історії агрономії світу займає розпочата у січні 1891 р. на засіданні Полтавського товариства сільського господарства наукова дискусія між господарювальними практиками князем В. О. Кудашевим та видатним ученим світового рівня, віце-президентом Полтавського товариства сільського господарства О. О. Ізмаїльським щодо переваг мілкої оранки над глибокою. Згодом її результатом стала поява ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території, що завдяки «полтавському експерименту» бувшого першого секретаря Полтавського обкому КП(У) Ф. Т. Моргуна стала основою природоохоронної, адаптивно-ландшафтної та екологічно збалансованої системи землеробства з обов'язковим впровадженням не тільки в Україні, а й у колишньому Радянському Союзі. До сьогодні вона продовжує існувати, насамперед, завдяки Герою України та Герою Соціалістичної праці С. С. Антонцю, як основа поняття «синя економіка» або органічне землеробство (Вергунов, В. А., 2015 b, с. 27).

Результати останніх років досліджень Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції ім. М. І. Вавилова з обробітку ґрунту засвідчують, що основним напрямком його удосконалення є мінімізація, за якої забезпечується висока продуктивність агроценозів, суттєво скорочуються витрати матеріально-технічних і трудових ресурсів, підвищується протиерозійна та проти-дефляційна стійкість ґрунтового покриву (досліди князя В. О. Кудашева).

Значний внесок В. О. Кудашев зробив і в розвиток вітчизняного тваринництва. Зокрема, для потреб Дібрівського кінного заводу на Полтавщині князь першим у країні почав опікуватися розведенням каракульських овець, вихідний матеріал для яких отримав від породистих плідників Полтавського товариства сільського господарства. Загалом, усі одержані результати дослідів В. О. Кудашев передав Полтавському дослідному полю, фахівці якого пропагували розроблене князем питання збереження ґрунтової вологості, що продовжує залишатися основою ведення вітчизняного рослинництва, широко застосовується на практиці й особливо при запровадженні ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території.

П. А. Кочубей у Згурівському маєтку ще раніше від В. О. Кудашева, у 1872 р., теж на власні кошти заснував унікальну сільськогосподарську

дослідно-навчальну ферму не просто для підготовки відповідних фахівців, а й здобуття новітніх агрономічних знань безпосередньо на агрономічному дослідному полі, селекційній станції, трьох лісових розсадниках та експериментальних фермах коней, великої рогатої худоби та вівчарні з 700 мериносів. Остання фактично реалізувала ініціативу князя Лева Кочубея, датовану 1867 р., щодо створення при Товаристві «Зразкової вівчарні племінних чистокровних мериносів». Після закінчення трирічного навчання у Згурівській дослідно-навчальній фермі її випускники успішно підвищували рівень сільського господарства практично у всіх тогочасних українських губерніях (Вергунов, В. А., 2015b, с. 25).

П. М. Дубровський разом з іншими членами Полтавського товариства сільського господарства причетний до запровадження для потреб сільського господарства культури китайського проса (гаоляну), лісової чини Вагнера, янтарного та цукрового сорго, рослини Турка (кендіря), китайської пшениці та гороху, що були інтродуковані в умовах Полтавщини і потім поширилися країною. За великим рахунком, сьогодні вже широковідомі рослини як кукурудза, цукрові та кормові буряки, еспарцет, тимофійка акліматизувалися й розповсюдилися у регіоні саме завдяки членам Товариства. Не менш видатними були заслуги членів Товариства для потреб подальшого розвитку галузей бджільництва, хмелярства, садівництва, лісорозведення, тютюнництва, конярства та продуктів їхньої переробки для всього Південно-Західного краю (Вергунов, В. А., 2015 b, с. 32).

Член Правління Полтавського товариства сільського господарства Я. В. Арондар був нагороджений державними нагородами за низку новітніх ініціативних розробок: угноєння чорнозему, яке до того часу не сприймалося практиками; посів озимої пшениці, показавши при цьому спосіб її обробки, що давав чималий прибуток; сівба кормових трав; закладення фундаментальних основ покращення місцевого скотарства шляхом схрещування місцевих порід як коней, так і великої рогатої худоби, у першому випадку з арденською, у другому з сибірською породами; розробку загальних підходів «Про експертизу тварин на виставках» та «Проекту програми ярмаркової сільськогосподарської виставки», що стали методичною основою або путівником для всіх подібних заходів на багатороків (Вергунов, В. А., 2015 b, с. 32).

Крім того, Я. В. Арондар є автором проекту зразкової ферми (1881 р.), яка мала б облаштовуватися на акціонерних засадах як зразкове показове господарство; разом з О. С. Садовніковим та М. П. Мазаракі розробив принципи відзначен-

ня коней на виставках, проведених під егідою Полтавського товариства сільського господарства (праця «Проект правил експертизи коней, овець, рогатої худоби», 1881 р.). Я. В. Арондар першим із членів Товариства порушив питання про необхідність проведення систематичних досліджень визначення причин посухи та розробку заходів щодо їхнього запобігання (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 19, 20).

Д. І. Квітка, багаторічний президент Товариства (1887–1906 рр.) постійно акцентував увагу на розвитку окремих галузей сільського господарства (тютюнництва, винокуріння, вівчарства, конярства, скотарства і свинарства), прибутковість від яких могла перекрити тогочасну неврожайність зернового господарства регіону. Так, громадський діяч на засіданні Товариства в 1882 р. виступав з доповіддю «Про значення передбачуваних змін у статуті про акциз з тютюну на виробництво та споживання махорки», а в 1885 р. на з'їзді тютюнників у м. Полтава – «Про тютюново-махорочну кризу 1883–1884 рр.», в яких він висловив думку, що головна причина тютюнової кризи полягала у несприятливих умовах тютюнової торгівлі, створених новим тютюнницьким статутом 1882 р. Він агітував за введення державної монополії на тютюн.

У доповіді «Статистичні відомості про питний дохід та споживання горілки в Полтавській губернії» (1886 р.) Д. К. Квітка наполегливо рекомендував для здешевлення виробництва спирту робити викурювання з картоплі та кукурудзи (з цією метою до програми Полтавського дослідного поля було включено ряд дослідів з вивчення цих культур). У 1888 р. з ініціативи Д. К. Квітки Товариство почало клопотати перед урядом про питання введення державної монополії на вино (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 79).

За президентства Д. К. Квітки Товариство переймалося питаннями конярства, вівчарства, скотарства і свинарства. Наприклад, здійснено було до 10 експедицій в Бухару (Середня Азія) упродовж 1881–1913 рр. щодо покращення місцевої простої селянської смушкової породи вівці (чорна решетилівська і біла сокальська) шляхом метизації з 2 500 смушками Бухарською та каракульською, що, зрештою, повернуло Полтавщині славу як успішного краю смушкового вівчарства. За сприяння Товариства спеціалістами Департаменту землеробства (Рябіновим і Бодіско) було організовано дослідження становища у скотарстві губернії та умов для розведення м'ясних порід великої рогатої худоби з метою її експорту за кордон. При цьому Д. К. Квітка особисто піклувався про на-

дання державної субсидії експортній фірмі «Мекк і Шрейдер» для організації збуту м'ясних порід до Англії (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 80).

Окремо слід наголосити на напрацюваннях з відгодівлі та створення високопродуктивних м'ясних і сальних порід свиней, особливо через розплідники йоркширської породи. Шляхом створення 21 племінного пункту бугаїв симентальської породи членам Товариства вдалося значно підвищити продуктивність великої рогатої худоби в регіоні. Серед найпопулярніших тогочасних порід поряд із місцевою сірою українською стояла так звана «швіцька». Зокрема, Д. К. Квітка у доповіді «Про виробництво свинячого м'яса як засобу збільшення прибутковості господарства» на черговому засіданні Товариства у 1881 р. звертав увагу на те, що набагато економічніше вигідним є експорт за кордон «хліба у вигляді свинячого м'яса, аніж у вигляді зерна» (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 80).

Ініціативи щодо відкриття у Полтавській губернії низки галузевих шкіл: садівництва, городництва, тютюнництва, хмелярства, лікарських рослин, бджільництва також належить очільнику Полтавського товариства сільського господарства – Д. К. Квітці. У 1889 р. він сприяв відкриттю у м. Полтаві школи садівництва, першим попечителем якої і став.

За ініціативи Д. К. Квітки та сприяння відомого географа, професора О. І. Воейкова у 1894 р. відбулося приєднання Полтавського товариства сільського господарства до південно-західної метеорологічної мережі професора Клосовського, що свідчить про зацікавленість членів осередку питаннями метеорології та її впливу на ефективність стану рослинництва у регіоні. Зокрема, Д. К. Квітка агітував щодо необхідності вивчення кількості опадів та дослідження ґрунтових вод із метою пристосування до місцевих умов способів обробки ґрунту і збереження ґрунтової вологи (Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014, с. 82).

Відомий у світі метод хімічного прополювання посівів гербіцидами був уперше апробований на Полтавському дослідному полі тодішнім практикантом М. І. Вавиловим (майбутнім академіком, першим президентом ВАСГНІЛ) у формі досліду боротьби з осотом польовим методом обприскування хімікатами (за результатами проведених досліджень з протруювання насіння, боротьби із сажкою на ячмені М. І. Вавилов у 1910 р. опублікував у журналі «Хуторянин» наукові статті).

Через засноване Полтавське дослідне поле (за типом якого була створена переважна більшість галузевих дослідних установ на пострадянському просторі) вдалося відпрацювати практичні основи боротьби зруйнівними наслідками посух. Для їхнього подолання Товариство на засіданні 30 січня 1891 р., особливо завдяки спеціальній доповіді князя В. О. Кудашева, виступило ініціатором появи першого у країні Міністерства землеробства (сільського господарства) у 1894 р. Провідні члени Товариства входили до всіх представницьких органів вищезазначеного відомства, брали активну участь в ухваленні основоположних рішень про вирощену і перероблену сільськогосподарську продукцію, організацію фахової освіти, мережу дослідницьких інституцій тощо (Вергунов, В. А., 2015 b, с. 30).

Переважну більшість сучасної мережі галузевих дослідницьких інституцій Полтавщини було засновано з ініціативи Полтавського товариства сільського господарства. Суттєво методично й здебільшого організаційно Товариство через дорадчий орган «долучалося», починаючи з 1909 р., до створення спеціальної мережі з трьох дослідних полів Полтавського губернського земства: Гадяцьке дослідне поле (директор С. Є. Дувін); Драбівське дослідне поле (очільник К. Л. Вербицький); Костянтинівське дослідне поле (керівник С. В. Скандраков).

Завдяки ініціативі членів Товариства у Полтавській губернії було засновано мережу з п'яти спеціалізованих галузевих освітніх закладів для підготовки фахівців для потреб сільського господарства: 1) Лубни; 2) с. Жабки (Лохвицький повіт); 3) Кобеляки; 4) Золотоноша; 5) с. Велика Павлівка (Зінківський повіт) (Вергунов, В. А., 2015 b, с. 30).

Полтавське товариство сільського господарства було ініціатором створення в регіоні сучасної галузевої освіти. Члени Товариства ще з 1890-х рр. висловлювали думку про необхідність заснування в Полтаві закладу вищої освіти аграрного спрямування. Відкриття галузевого ЗВО в Полтаві разом зі створенням регіональних наукових установ забезпечило б потребу як у наукових кадрах, так і в фахівцях з агрономії та зоотехнії. Ця ідея через ряд перешкод була зреалізована лише у 1920 р. відкриттям Полтавської державної аграрної академії – провідного осередку аграрної освіти і науки Полтавського регіону.

Заснування Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. П. Котляревського завдячує ініціативі члена, а згодом віце-президента Полтавського товариства сільського господарства – П. М. Дубровського, який у 1892 р. виступив одним з організаторів утворення установи. Члени

Товариства брали активну участь у роботі наглядової ради, формуванні бібліотечного фонду тощо.

Окреме місце Товариство відводило проведенню проблемних з'їздів: 1) два сільськогосподарські (1879); 2) вівчарів (1880, 1881); 3) тютюнників (Ромни, 1883 та 1884 рр.; Полтава, 1885 р.; Лохвиця, 1895 р.); 4) конярів і кіннозаводчиків (Полтава, 5 травня та 28 вересня 1895 р.; Кременчук, 14 вересня 1896 р.), 5) лісоводів і лісогосподарів (1911 та 1913).

Популяризації агрономічних знань серед широких верств населення сприяли друковані органи Полтавського товариства сільського господарства. Починаючи від лютого 1867 р. виходили «Журнали засідань» переважно шість разів у рік накладом 500 примірників за передплатою 2 крб. за випуск. Від серпня 1884 р. – із «Додатком». Потім нетривалий час ще й «Листок для сільських господарів» (від 1884 р.). Крім того, Товариство тричі на місяць видавало спеціалізований журнал «Вісник південноросійського тваринництва». У 1911 р. друком вийшли «Праці Полтавського товариства сільського господарства за 1910 р.»

Цей період ознаменувався також появою періодичного збірника наукових статей «Труды Полтавской сельскохозяйственной опытной станции», де кожен відділ станції друкував результати своїх досліджень. Наприклад, № 4 за 1911 р. містив «Нарис діяльності дослідної станції», який складався з таких розділів: «Роботи в полі, лабораторії, вегетаційному будиночку, ентомологічному відділі та метеорологічній станції», «Розповсюдження серед господарів відомостей дослідного закладу», «Забезпечення господарів покращеним посівним матеріалом, сортувальними машинами, молотилками, різного роду знаряддями обробки ґрунту» «Управління дослідною установою»; далі розміщувались два додатки – «Інструкція до статуту Полтавського дослідного поля перетворенні його на дослідну сільськогосподарську станцію» та «Програма дослідів та робіт Полтавської сільськогосподарської станції на найближчий час». Закінчувався випуск фінансовим звітом. Окремі випуски були тематичними: зокрема, № 2 за 1911 р. був повністю присвячений ячмінній тлі. Редагував журнал агроном та науковець С. Третьяков. Усього вийшов 31 випуск часопису, видання припинило існування у 1917 р.

Однак світову заслужену славу Полтавському товариству сільського господарства приніс щотижневик «Хуторянин» із його 52 номерами у рік і накладом понад 10 тис. примірників. Перший номер побачив світ у травні 1896 р. Ще більшого авторитету часопису надав його додаток у вигляді «Календаря», починаючи від 1909 р. До 1916 р.

вийшло вісім номерів. За період свого існування цей відомий в Російській імперії, добре ілюстрований щотижневик отримав дві золоті медалі – у 1909 р. на виставці з садівництва (м. Ростов-на-Дону) та у 1910 р., за підсумками конкурсу Південноросійської обласної виставки, що проводилась у м. Катеринослав. Його редакторами у різні роки були Д. Квітка, П. Малама, П. Гриневич, П. Ганько, А. Шимков, Д. Ярошевич. Програма видання включала урядові постанови та розпорядження, повідомлення про діяльність місцевих сільськогосподарських товариств, їхніх відділів та відділень; науково-популярні статті з сільськогосподарства, матеріали, присвячені промисловості й торгівлі; бібліографію та огляд тематичної літератури; оголошення; листування з читачами.

Чималий відсоток контенту видання – роботи та звіти Полтавського дослідного поля, статті, присвячені різноманітним питанням агрономії та рослинництва. Приблизно такий самий відсоток контенту становили статті зі скотарства, зокрема, про породи сільськогосподарських тварин, практичні поради щодо утримання, харчування, підвищення продуктивності худоби. Окремо варто відмітити статті, присвячені сільськогосподарській техніці, – новим машинам, знаряддям, пояснення щодо раціонального землеробства, новини про винаходи, лекції, виставки, з'їзди поміщиків, майстрів, власників великих господарств. Нерідко знаходимо в «Хуторянині» статті з геології та ґрунтознавства (передусім, присвячені Полтавській губернії), ветеринарії, будівництва (здебільшого – прикладні публікації зі схемами, кресленнями і т. д.). Частими є і публікації на медичну тематику (Ніколашина, Т. І., 2018, с. 94, 95, 96).

Відомо, що «Хуторянин» фактично не цензурували, його поширювали у безкоштовних бібліотеках-читальнях, а також у профільних навчальних закладах Російської імперії. Після революційних подій 1917 р. журнал став двомовним і виходив українською та російською мовами. «Хуторянин» протягом багатьох років був одним із найпопулярніших видань серед місцевої читачкої аудиторії.

Загалом галузева періодика виступала своєрідним інформаційним каналом між фахівцями-

аграріями та господарювальними суб'єктами, траншуючи агрокультурні знання і досвід у селянське середовище. Посередництвом друкованої продукції Полтавське товариство сільського господарства здійснювало фаховий інформаційний супровід селянських господарств, а також, власне, посилювало свій професійний імідж і налагоджувало сприятливі відносини з цільовою аудиторією.

Висновки. Функціонування Полтавського товариства сільського господарства протягом 1865–1920 рр. стало справжнім феноменом галузевої дослідної справи й аграрного сектору країни загалом. Воно було фундатором становлення та розвитку вітчизняної аграрної науки, галузевого дослідництва, виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, вирощування зернових культур, ряду інновацій у тваринництві тощо. Інновації членів Товариства сприяли розквіту підприємництва, змушували покращувати і вдосконалювати сільськогосподарську техніку, опановувати нові прогресивні форми господарювання. Відбувалося усвідомлення європейських аграрних ідей та досвіду, втілення їх у життя. Крім того, Товариство перетворилося на центр розвитку наукових досліджень в агрономії, ставши ініціатором порайонного вивчення сільського господарства держави. Сільськогосподарські дослідні установи, ним засновані, виконували роль посередницької ланки між наукою та практикою. Прогресивні ініціативи цього галузевого осередку щодо збільшення продуктивності вітчизняних полів і ферм знаходили практичне застосування не лише в Полтавському регіоні, а й по всій країні. Існування Товариства, по суті, кардинально вплинуло на подальший розвиток аграрного сектору Російської імперії.

Окрім того, Товариство має вагомі заслуги у просвітницькій діяльності, створенні соціальної інфраструктури на селі у вигляді спеціалізованих освітніх закладів, галузевих дослідницьких інституцій, бібліотек та музеїв. Продуманість стратегії діяльності дозволила Товариству до кінця періоду функціонування стати чи не єдиним у державі прибутковим (у фінансовому відношенні) творчим об'єднанням практиків, науковців та освітян.

Бібліографічні посилання.

Бондаренко, О. М., 2009. Історична роль Полтавського товариства сільського господарства у розвитку птахівництва Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, № 1, с. 85–86.

Вергунов, В., 2009 а. Аграрне підґрунтя незалежності. До 125-річчя Полтавського дослідного поля. *Вісник НАН України*, № 8, с. 45–49.

Вергунов, В. А., 2015 а. *Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської дослідної станції, або історія подарунка купця В. В. Бойка полтавській громаді* (до 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства та 95-річчя Полтавської державної аграрної академії). Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 112 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 85).

Вергунов, В. А., 2014. *Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля)* : наук. доповідь / НААН; ННСГБ. Київ : ФОП Корзун Д. Ю., 28 с.

Вергунов, В. А., 2009 б. *Полтавське дослідне поле: Становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні* (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / УААН, ДНСГБ. Київ, 220 с.

Вергунов, В. А., 2015 б. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: віхи видатних діянь на благо України. В кн.: *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : зб. доп. на пленар. засіданні та виступів переможців X Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва, Київ, 28 трав. 2015 р. / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; уклад. В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., с. 16–38.

Вергунов, В. А., 2018 а. Професор Павло Федорович Тушкан (Тушканов) (1867–1942) : життя віддане аграрній науці й освіті України. *Історія науки і техніки*, вип. 11, с. 125–146.

Вергунов, В. А., 2018 б. *Українські аграрні студії князя В. О. Кудашева* : монографія / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки. Київ : Аграрна наука, 268 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 107).

Вергунов, В. А., Коваленко, Н. П., Сайко, О. В. 1998. *Розвиток сільського господарства Полтавщини вперіод скасування кріпацтва*: Навч. посібник. Київ : Норапрінт, 144 с.

Гармаш, Т. П., 2009. *Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.)*: монографія. Полтава : ТОВ «АСМІ», 196 с.

Елина, О. Ю., 2012. Местные сельскохозяйственные общества : на пути к аграрной модернизации России. *Историко-биологические исследования*, Т. 4, вып. 3, с. 34–63.

Історія освіти, науки і техніки в Україні: зб. доп. на пленар. засіданні та виступів переможців X Всеукр.

конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва, Київ, 28 трав. 2015 р., 2015. / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; уклад. В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 114 с.

Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів, 2014. Автор вступ. слова В. П. Іванчик; уклад. : В. А. Вергунов, О. О. Черниш, Н. Б. Щебетюк; ННСГБ НААН; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 176 с.

Коваленко, Н. П., 1997. *Історичний досвід реформування галузі землеробства Полтавщини (на прикладі реформи 1861 року)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. с.-г. наук: спец. 06.01.01 «Загальне землеробство». Київ, 16 с.

Коваленко, С. Д., 2002. *Діяльність професора П. В. Будріна в контексті розвитку сільськогосподарської науки і освіти*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки». Київ, 18 с.

Лисенко, М. С., 2015. Полтавське товариство сільського господарства: історія і досвід (до 150 річчя). *Сумська старовина*, № XLVII, с. 41–52.

Михайлюк, О. І., 2001. *Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX ст.*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 183 арк.

Нагаєвич, В. М., Самородов, В. М., 2005. Створення та розвиток Полтавської науково-освітньої школи зі свинарства: 1865–2005 роки. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, № 3, с. 13–19.

Ніколашина, Т. І., 2018. Щотижневик «Хуторянин» як зразок спеціалізованого видання Полтавщини. *Молодий вчений*, № 9.1 (61.1), с. 94–99.

Опара, М. М., Опара, Н. М., 2009. Флагману аграрної науки на Полтавщині – 125. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, № 4, с. 5–8.

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.), 2015 а / уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В. А. Вергунова. Полтава, вип. 1. 345 с. (Кн. 78).

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.), 2015 б / уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В. А. Вергунова. Полтава, вип. 2, ч. 1. 481 с. (Кн. 79).

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.), 2015 с / уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В. А. Вергунова. Полтава, вип. 2, ч. 2. 453 с. (Кн. 79).

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.), 2015 d / уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В. А. Вергунова. Полтава, вип. 3, ч. 1. 419 с. (Кн. 80).

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.), 2015 е / уклад: В. А. Вергунов, Н. Ф. Грищенко, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В. А. Вергунова. Полтава, вип. 3, ч. 2. 418 с. (Кн. 80).

Пятьдесятилетие Полтавского общества сельского хозяйства, 1915. Полтава, 84 с.

Савчук, В. С., Елина, О. Ю., 1998. Опытные сельскохозяйственные станции Российской империи : тенденции развития на рубеже XIX–XX веков. *Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Історія і філософія науки і техніки*, вип. 4, с. 96–111.

Сайко, О. В., 2000. *Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX – початку XX століття*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 169 арк.

Самородов, В. М., Кигим, С. М., 2015. *Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.) : історія, зв'язи, першопостаті* / наук. ред. В. М. Самородов. Полтава: Дивосвіт, 160 с.

Сосницький, М., Велецький, С., 1897. *Полтавское общество сельского хозяйства (1865–1895 гг.)*. Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 308 с.

Тихомиров, В. А., 1887. *Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г.* Полтава : Тип. насл. Н. Пигуренко, 257 с.

Фурдуев, В., 1882. *Очерк возникновения и организации опытных сельскохозяйственных учреждений и проект устройства опытного поля при Полтавском сельскохозяйственном обществе*. Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 55 с.

Чайка, Н. Г., 2004. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в XIX – на початку XX століття. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, № 2 (33), с. 84–88.

Якименко, М. А., Нагаєвич, В. М., 2007. *Історія розвитку тваринництва Полтавщини XIX–XX ст.* Полтава: РВВ ПДАА, 208 с.

Якименко, М. А., 2009. Полтавське сільськогосподарське товариство : організаційна структура та основні напрями діяльності (1865–1917). *Історична пам'ять*, № 1, с. 46–53.

References

Bondarenko, O. M., 2009. Istorychna rol' Poltavs'koho tovarystva sil's'koho hospodarstva u rozvytku ptakhivnytstva Poltavshchyny (kinets' XIX – pochatok XX st.) [Historical role of the Poltava Society of Agriculture in the development of poultry farming in Poltava (end of 19th – beginning of 20th century)]. *Visnyk Poltavs'koyi derzhavnoyi ahrarnoyi akademiyi* [Bulletin of the Poltava State Agrarian Academy], issue 1, pp. 85–86 (Ukrainian).

Verhunov, V., 2009a. Ahrarne pidgruntya nezalezhnosti. Do 125-richchya Poltavs'koho doslidnoho polya [Agrarian basis of independence. To the 125th Anniversary of the Poltava Experimental Field]. *Visnyk NAN Ukrainy* [Bulletin of NAS of Ukraine], issue 8, pp. 45–49 (Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2015a. *Vid Pohars'koho navchal'no-zrazkovoho hospodarstva do Hadyats'koyi sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi stantsiyi, abo istoriya podarunka kuptsya V. V. Boyka poltavs'kiy hromadi (do 150-richchya Poltavs'koho tovarystva sil's'koho hospodarstva ta 95-richchya Poltavs'koyi derzhavnoyi ahrarnoyi akademiyi)* [From Pogor Educational Model Economy to Hadyach Agricultural Research Station, or History of Merchant V. V. Boyko's gift to Poltava Community (to 150th Anniversary of Poltava Agricultural Society and 95th Anniversary of Poltava State Agrarian Academy)]. Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu. (Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2014. *Orhanizatsiynyy postup sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi spravy v Ukraini (do 130-richchya stvorennya Poltavs'koho doslidnoho polya): nauk. dopovid'* [Organizational Progress of agricultural research in Ukraine (to the 130th Anniversary of the Poltava Research Field): scientific report]. Kyiv: FOP Korzun D. Yu. (Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2009b. *Poltavs'ke doslidne pole: Stanovlennya i rozvytok sil's'kohospodars'koyi doslidnoyi spravy v Ukraini (do 125-richchya derzhavnoho doslidnytstva v ahronomiyi ta tvarynnystv)* [Poltava Research Field: formation and development of agricultural research in Ukraine (to the 125th Anniversary of State Research in Agronomy and Livestock)]. Kyiv (Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2015b. Poltavs'komu tovarystvu sil's'koho hospodarstva – 150 rokiv: vikhy vydatnykh diyan' na blaho Ukrainy [Poltava Agricultural Society – 150 years: milestones of outstanding actions for the benefit of Ukraine]. V kn.: *Istoriya osvity, nauky i tekhniki v Ukraini* [In the book: History of education, science and technique in Ukraine]. Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu., pp. 16–38 (Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2018a. Profesor Pavlo Fedorovych Tushkan (Tushkanov) (1867–1942): zhyttya viddane ahrarniy nautsi y osviti Ukrainy [Professor Pavlo Tushkan (1867–1942): life devoted to agrarian science and education of Ukraine]. *Istoriya nauky i tekhniki* [History of science and technique], issue 11, pp. 125–146 (Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2018b. *Ukrayins'ki ahrarni studiyni knyazya V. O. Kudasheva: monohrafiya* [Ukrainian Agrarian Studios of Prince V. O. Kudashev: monograph]. Kyiv: Ahrarna nauka (Ukrainian).

Verhunov, V. A., Kovalenko, N. P., Sayko, O. V., 1998. *Rozvytok sil's'koho hospodarstva Poltavshchyny v period skasuvannya kripatstva: Navch. Posibnyk* [Development of agriculture in Poltava region during the abolition of serfdom: education almanac]. Kyiv: Noraprint (Ukrainian).

Harmash, T. P., 2009. *Portrety diyachiv pryrodokhoronnoyi spravy: Poltavshchyna (XIX – poch. XX st.): monohrafiya* [Portraits of environmentalists: Poltava

region (19th – early 20th centuries): monograph]. Poltava: TOV «ASMI» (Ukrainian).

Elina, O. Yu., 2012. Mestnye sel'skokhozyaystvennye obshchestva: na puti k agrarnoy modernizatsii Rossii [Local agricultural societies: on the way to agrarian modernization of Russia]. *Istoriko-biologicheskie issledovaniya* [Historical and biological research], vol. 4, issue 3, pp. 34–63 (Russian).

Istoriya osvity, nauky i tekhniky v Ukrayini: zb. dop. na plenar. zasidanni ta vystupiv peremozhtsiv Kh Vseukr. konf. molodykh uchenykh ta spetsialistiv, prysvyach. 150-richchyu z chasu zasn. Poltav's'koho t-va sil. hosp-va, Kyiv, 28 trav., 2015 r. [History of education, science and technique in Ukraine: coll. reports to the plenary meetings and speeches by winners of X All-Ukrainian conf. young scientists and specialists dedicated 150th Anniversary of Poltava Agriculture, Kyiv, May 28, 2015]. Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu. (Ukrainian).

Istoriya Poltav's'koho tovarystva sil's'koho hospodarstva v biohrafiyakh vyznachnykh chleniv, 2014 [History of Poltava Agricultural Society in biographies of prominent members]. Vinnytsya: FOP Korzun D. Yu. (Ukrainian).

Kovalenko, N. P., 1997. *Istorychnyy dosvid reformuvannya haluzi zemlerobstva Poltavshchyny (na prykladi reformy 1861 roku)* [Historical experience of reforming the agriculture of Poltava region (on the example of the 1861 reform)]: avtoref. dys. na здобuttya nauk. stupenya kand. s.-h. nauk: spets. 06.01.01 «Zahal'ne zemlerobstvo». Kyiv (Ukrainian).

Kovalenko, S. D., 2002. *Diyal'nist' profesora P. V. Budrina v konteksti rozvytku sil's'kohospodars'koy nauky i osvity* [Professor P. V. Budrin's activities in the context of the development of agricultural science and education]: avtoref. dys. na здобuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk: spets. 07.00.07 «Istoriya nauky i tekhniky». Kyiv (Ukrainian).

Lysenko, M. S., 2015. Poltav's'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva: istoriya i dosvid (do 150 richnytsi) [Poltava Agricultural Society: history and experience (upto 150 anniversary)]. *Sums'ka starovyna* [Sumy antiquity], issue XLVII, pp. 41–52 (Ukrainian).

Mykhailiuk, O. I., 2001. *Formuvannia merezhi i rozvytok silskohospodarskykh osvitnikh zakladiv Poltavshchyny v XIX – na pochatku XX st.* [Formation of a network and development of agricultural educational institutions of Poltava region in 19th – beginning of 20th century]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07. Kyiv (Ukrainian).

Nahaievych, V. M., Samorodov, V. M., 2005. Stvorennia ta rozvytok Poltavskoi naukovo-osvitnoi shkoly zi svynarstva: 1865–2005 roky [Creation and development of Poltava pig-breeding scientific-educational school: 1865–2005]. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii* [Bulletin of Poltava State Agrarian Academy], issue 3, pp. 13–19 (Ukrainian).

Nikolashyna, T. I., 2018. Shchotyzhnevyy «Khutorianyn» yak zrazok spetsializovanoho vydannia Poltavshchyny [The weekly «Khutoryanin» as an example of aspecialized edition of Poltava region]. *Molodyi vchenyi* [Young scientist], issue 9.1 (61.1), pp. 94–99 (Ukrainian).

Opara, M. M., Opara, N. M., 2009. Flahmanu ahrarnoi nauky na Poltavshchyni – 125 [The flagship of agrarian

science in Poltava region – 125]. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii* [Bulletin of Poltava State Agrarian Academy], issue 4, pp. 5–8 (Ukrainian).

Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 5 serpnia 1878 r. po 29 travnia 1883 r., 2015a [Poltava Society of Agriculture (meeting logs from August 5, 1878 to May 29, 1883)] / uklad.: V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, K. O. Chernokolova, N. M. Opara; NNSHB NAAN; za zah. red. V. A. Verhunova. Poltava, issue 1. (78) (Russian).

Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 15 lypnia 1883 r. po 20 hrudnia 1887 r., 2015b [Poltava Agricultural Society (meeting logs from July 15, 1883 to December 20, 1887)] / uklad.: V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, K. O. Chernokolova, N. M. Opara; NNSHB NAAN; za zah. red. V. A. Verhunova. Poltava, issue 2, 1. (79) (Russian).

Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 15 lypnia 1883 r. po 20 hrudnia 1887 r., 2015c [Poltava Agricultural Society (meeting logs from July 15, 1883 to December 20, 1887)] / uklad.: V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, K. O. Chernokolova, N. M. Opara; NNSHB NAAN; za zah. red. V. A. Verhunova. Poltava, issue 2, 2. (79) (Russian).

Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 3 lystopada 1893 r. po 7 bereznia 1901 r., 2015d [Poltava Society of Agriculture (meeting logs from November 3, 1893 to March 7, 1901)] / uklad.: V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, N. M. Opara; NNSHB NAAN; za zah. red. V. A. Verhunova. Poltava, issue 3, 1. (80) (Russian).

Poltavske tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 14 bereznia 1901 r. po 22 hrudnia 1910 r., 2015e [Poltava Society of Agriculture (meeting logs from March 14, 1901 to December 22, 1910)] / uklad.: V. A. Verhunov, N. F. Hrytsenko, N. M. Opara; NNSHB NAAN; za zah. red. V. A. Verhunova. Poltava, issue 3, 2. (80) (Russian).

Pyat' desyatiletie Poltavskogo obshchestva sel'skogo khazyaystva, 1915. [Fiftieth anniversary of the Poltava Agricultural Society]. Poltava (Russian).

Savchuk, V. S., Elina, O. Yu., 1998. Opytnye sel'skokhozyaystvennye stantsii Rossiyskoy imperii: tendentsii razvitiya na rubezhe XIX–XX vekov [Experimental agricultural stations of the Russian Empire: development trends at the turn of the 19th – 20th centuries]. *Visnyk Dnipropetr. un-tu. Seriya Istoriya i filosofiya nauky i tekhniky* [Bulletin of Dnepropetrovsk. University. Series History and Philosophy of Science and Technology], issue 4, pp. 96–111 (Russian).

Sayko, O. V., 2000. *Sil's'kohospodars'ka doslidna sprava na Poltavshchyni naprykintsii XIX – pochatku XX stolittya* [Agricultural research case in Poltava region at the end of 19th – beginning of 20th century]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07. Kyiv (Ukrainian).

Samorodov, V. M., Kyhym, S. M., 2015. *Poltavs'ke sil's'kohospodars'ke tovarystvo (1865–1920 rr.): istoriya, zvytyahy, pershopostati* [Poltava Agricultural Society (1865–1920): history, customs, pervades]. Poltava: Dyvosvit (Ukrainian).

Sosnitskiy, M., Veletskiy, S., 1897. *Poltavskoe obshchestvo sel'skogo khozyaystva (1865–1895 gg.)* [Poltava

Society of Agriculture (1865–1895). Poltava: Tipo-litografiya L. Frishberga (Russian).

Tikhomirov, V. A., 1887. *Istoricheskaya zapiska o deyatelnosti Poltavskogo sel'skokhozyaystvennogo obshchestva s 1865 g. po 1887 g.* [Historical note on the activities of the Poltava Agricultural Society from 1865 to 1887]. Poltava: Tip. nasl. N. Pigurenko (Russian).

Furduev, V., 1882. *Ocherk vozniknoveniya i organizatsii opytnykh sel'skokhozyaystvennykh uchrezhdeniy i proekt ustroystva opytnogo polya pri Poltavskom sel'skokhozyaystvennom obshchestve* [Sketch of the emergence and organization of experimental agricultural institutions and the project of the experimental field at the Poltava Agricultural Society]. Poltava: Tip. I. A. Dokhmana (Russian).

Chaika, N. H., 2004. Utvorennia ta osnovni funktsii naukovo-prosvitnikh ta silskohospodarskykh tovarystv na

Ukraini v XIX – na pochatku XX stolittia [Formation and main functions of scientific-educational and agricultural societies in Ukraine in the 19th – beginning of 20th century]. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii* [Bulletin of Poltava State Agrarian Academy], issue 2 (33), pp. 84–88 (Ukrainian).

Yakymenko, M. A., Nahaievych, V. M., 2007. *Istoriia rozvytku tvarynnytstva Poltavshchyny XIX–XX st.* [The history of animal husbandry in Poltava region of the 19th – 20th centuries]. Poltava: RVV PDAA (Ukrainian).

Yakymenko, M. A., 2009. Poltavske silskohospodarske tovarystvo: orhanizatsiina struktura ta osnovni napriamy diialnosti (1865–1917) [Poltava Agricultural Society: organizational structure and main activities (1865–1917)]. *Istorychna pam'iat* [Historical memory], issue 1, pp. 46–53 (Ukrainian).